

De ‘Gouden Eeuw’ van het natuuronderwijs?

Over de schoolplaten van onderwijs-illustrator M.A. Koekkoek (1873-1944)

Jacques Dane

‘Natuuramnesie’, zo noemt Marc Argeloo in zijn gelijknamige boek uit 2022 het beperkte geheugen van hedendaagse Nederlanders over flora en fauna. Op de voorzijde prijkt ‘In de weide’, een bekende schoolplaat van onderwijs-illustrator M.A. Koekkoek.¹ De ironie wil dat in het colofon niet Koekkoek als illustrator wordt opgevoerd, maar zijn veel beroemdere collega J.H. Isings, maker van de iconische schoolplaten voor het vak ‘vaderlandsche geschiedenis’. Wie is deze ‘vergeten’ onderwijsillustrator Martinus Adrianus Koekkoek, die voor ‘natuurlijke historie’ (biologie) veelkleurige schoolplaten maakte?



M.A. Koekkoek, 'In de weide' (olieverf). Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht | Noordhoff Uitgevers, Groningen.



Klassenfoto jongensschool, 4 december 1928, met twee schoolplaten van Koekkoek: 'Zoetwatervissen' en 'In sloot en plas'. Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht.

M.A. Koekkoek, 'In sloot en plas' (schoolplaat met gebruikssporen). Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht | Noordhoff Uitgevers, Groningen.

M.A. Koekkoek, 'Het Naardermeer' (olieverf). Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht | Noordhoff Uitgevers, Groningen.



'[...] tot begrip van de rijkdom der natuur'

Bioloog Dick Hillenius (1927-1987) keek in 1978 met kritische, maar tegelijkertijd nostalgische blik naar Koekkoeks schoolplaten. Tot in detail herinnerde hij zich 'In sloot en plas'. Een ringslang, een waterkever, een geelgerande watertor. Onder de waterspiegel zwemt een groene kikvors. Erboven, aan de linkerkant van de slootrand op een boomstronk, zit een gewone pad. Geen wonder dat deze plaat hem als volwassen man nog zo helder voor de geest stond: kikkers waren de eerste dieren waar Hillenius als kind direct mee in aanraking kwam. Vijf jaar lang bleef 'om onbegrijpelijke redenen' in gevangenschap een bruine kikker bij hem leven. De bioloog noteerde dat Koekkoeks werk zijn 'herinnering aan de eerste kennismaking met de natuur [was], met de mogelijkheid tot ontsnapping aan de stedelijke grauwhed'.² De kleurige natuur doet wat met een schoolkind.

Hedendaagse senioren die het Onderwijsmuseum bezoeken delen dezelfde ervaring. Als ze oog in oog staan met 'In sloot en plas', die in veel klassen als wandversiering aan de muur hing, worden zij voor een moment teruggeplaatst naar hun kindertijd. Nostalgie in *optima forma*. Dat de compositie niet helemaal klopt met de werkelijkheid en dat Koekkoek gebruik maakt van een schilderstrucje – tegelijkertijd zie je wat boven en beneden de waterspiegel gebeurt – is bijzaak. Mild kritisch merkte Hillenius hier in 1978 over op, dat hij Koekkoeks werk niet om esthetische redenen – 'fantasieloos realisme' – waardeert; planten en dieren zijn nogal idyllisch bij elkaar geplaatst. Het belangrijkste leerdoel van deze schoolplaten was toch wel '[...] het opvoeden van de Nederlanders tot begrip van de rijkdom der natuur en de noodzaak haar te beschermen'.³

Dit compact samengevatte leerdoel, dat rond 1900 uitgedragen werd door de Amsterdamse onderwijzers en natuurbeschermers Eli Heimans (1861-1914) en Jac. P. Thijsse (1865-1945), is in onze eenentwintigste eeuw uit het zicht geraakt door dikke nostalgische spinraggen. Dat achter Koekkoeks arcadisch ogende 'Het Naardermeer' de geschiedenis van activistische natuurbescherming schuilging, lijkt uit het collectieve geheugen te zijn verdwenen. In studies over de geschiedenis van de natuur in Nederland wordt zijn naam en betekenis voor het onderwijs overschaduwed door die van Heimans en de nog bekendere Thijsse, een nationale beroemdheid door zijn Verkadealbums.⁴

Wat is de oorsprong van 'natuurlijke historie'? Wat was Koekkoeks rol in het biologisch reveil? En wat was zijn bijdrage aan natuurlijke historie?

Natuurlijke historie

In 1897 maakte Eli Heimans zich druk over een schoolvak 'dat er nog niet in wil': 'Nog eens natuurlijke historie! Haast voel ik gedwongen excuus te vragen, dat ik zoo vaak op het zelfde houtje hak, en ik zou wel beleefd voor deze keer nog wat attentie willen verzoeken.' Op de meeste scholen, aldus Heimans, wordt er 'zoo goed als niets aan gedaan, een leesboekje of een plaat vullen het uurtje van de weekrooster, als ten minste geen ander vak het reeds heeft ingeslokt'.⁵

Heimans had alle reden tot klagen. De onderwijswet van 1857 schreef al voor dat de 'beginselen van de kennis der natuur', samen met aardrijkskunde en geschiedenis, verplichte kost moesten worden op de volksscholen.⁶ In 1882, een kwart eeuw na de invoering, signaleerde pedagoog en hoofdonderwijzer Jan Geluk dat het 'welslagen van het natuurhistorisch onderwijs' door 'vele hinderpalen wordt bemoeielijkt'. Ouders stellen er geen op prijs, omdat ze de basisvakken – lezen, schrijven en rekenen – veel belangrijker

vinden. Al het overige beschouwen zij als ‘nuttelooze ballast’. Een ander beletsel was dat het vak gezien werd ‘als een gevaar [...] voor den godsdienst’. Enigszins ironisch noteerde de gelovige Geluk⁷ dat de ‘vriend der natuur en van vrij onderzoek weet [...], dat de natuurwetenschappen het kind tot een edeler geloof aan de liefde van een hoogste wezen leiden dan alle dogma’s van een beloonend en straffend God dit vermogen’. Eerbied voor de natuur staat immers gelijk aan eerbied voor Gods schepping.⁸ Het bijbrengen van eerbied was overigens broodnodig, omdat veel kinderen en volwassenen het indertijd kennelijk de normaalste zaak van de wereld vonden om voor hun plezier dieren te kwellen en te doden.⁹

Geluk constateerde enkele onderwijskundige oorzaken voor het feit dat natuurlijke historie een onderbelicht schoolvak bleef. Er waren in de eerste plaats nauwelijks leermiddelen voorhanden. Hij adviseerde om tijdens de les naast beeldmateriaal – in zijn tijd de eerste, nog eenvoudige schoolplaten voor het vak – ook opgezette dieren te tonen en gebruik te maken van geraamtes van vogels, vissen, zoogdieren en reptielen. Een ander, meer didactisch probleem was de onbekendheid van leerkrachten met het vak: ‘Is dit het geval, dan zal hij, omdat hij de zaak verkeerd aanvat, geen belangstelling bij de kinderen weten te wekken. Ten tweede gaat menig onderwijzer te ras voorwaarts; de kinderen kunnen hem niet volgen, en de lessen worden voor hen vervelend. Ten derde eindelijk volgt menig onderwijzer een verkeerde methode door altijd door doceerend te werk te gaan, veel te vertellen, maar de kinderen zelf weinig te laten opmerken of uitspreken.’¹⁰

Eerbied voor de natuur: het biologisch reveil in de klas

In 1897 onderstreepte Heimans met zijn pedagogische klagezang Geluks waarneming uit 1882 over de trage opkomst van natuurlijke historie. Desalniettemin was dit ook de tijd dat het ‘biologisch reveil’ tot bloei kwam: de popularisering van en interesse in de natuur bij grote delen van de bevolking. Samen met collega-onderwijzer Jac. P. Thijsse stond Heimans aan de wieg van deze beweging.¹¹ Zij namen het initiatief tot het oprichten van de Vereniging Natuurmonumenten (1905). Door hun invloed trokken steeds meer schoolklassen eropuit om in de natuur te wandelen en dicht bij huis natuurschoon te bewonderen. Naast kennisoverdracht en schoonheidsbeleving was eerbied voor de natuur en voor het leven daarin een ander speerpunt: de waardevolle, maar helaas vaak weerloze flora en fauna moest beschermd worden tegen de destructieve mens.¹²

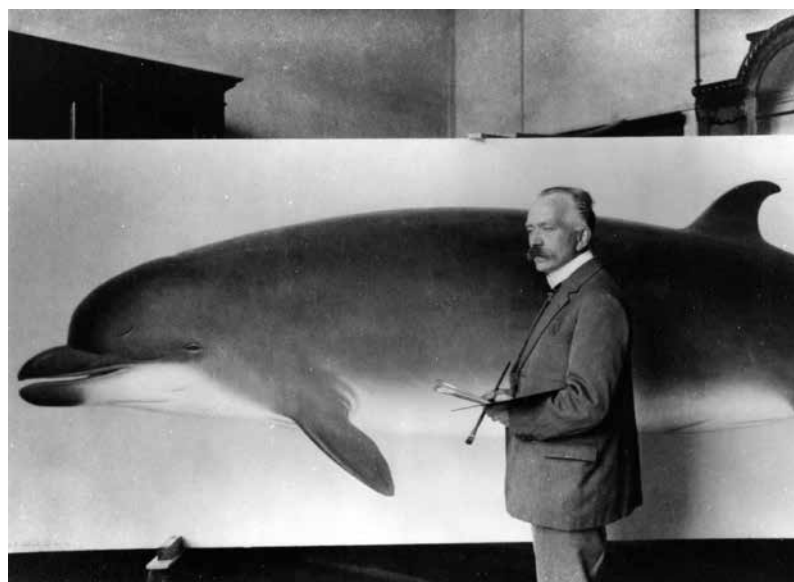
De latere Amsterdamse SDAP-politicus Theo Thijssen (1879-1943) beschrijft in zijn roman *De gelukkige klas* (1926) hoe zijn alter ego, de jonge meester Staal, met zijn klas Artis bezoekt. Onder de les en zelfs tijdens het speelkwartier is de dierentuin een terugkerend gespreksonderwerp. Op het schoolplein maken de jongens ruzie over de vraag of het nu ‘zeehonden of zeeléeuwen’ zijn. Artis, een onuitputtelijk thema. Tijdens natuurlijke historie vertelt Staal de ene anekdote na de andere. Hij haalt een ‘boerenjongens-jeugdherinnering’ op, vertelt het jachtavontuur van een jager na, praat over de olifanten. ‘Af en toe spreekt mijn schoolmeestersgeweten, dat ik me helemaal tot woorden beperk en zeg ik: “D’r moet hier op school een plaat ook van zijn, die moesten we d’r eens even bijhalen.”’ Maar Staals vertelkunst valt zo in de smaak, dat de schoolplaat die hij erbij wil halen niet nodig is voor de leerlingen: ‘[...] hè nee, vertelt u nou maar door, de plaat hebben we al gezien.’ ‘En ik vind het best’, schrijft Staal in zijn dagboek, ‘ik ga veel lekkerder mijn gangetje zónder plaat.’¹³ Thijssen onthult niet of hij hier Koekkooks schoolplaat ‘In de rimboe’ voor ogen had.



M.A. Koekkook, ‘In de rimboe’ (olieverf). Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht | Noordhoff Uitgevers, Groningen.

M.A. Koekkook aan het werk in het Rijksmuseum van Natuurlijke historie, Leiden. Collectie NCB Naturalis, Leiden.

M.A. Koekkook, ‘Amphibiën’, ontwerp bijplaat (waterverf). Collectie Nationaal Onderwijsmuseum, Dordrecht | Noordhoff Uitgevers, Groningen.



M.A. Koekkoek, biologisch reveil en schoolplaten

Tijdens zijn jonge jaren tekende Koekkoek, telg uit een beroemde kunstenaarsfamilie, in Artis graag dieren na.¹⁴ In 1909 bracht de dierentuin zelfs een serie ansichtkaarten van zijn hand op de markt. Hoe Eli Heimans, eveneens een fervent bezoeker van Artis, en Koekkoek elkaar hebben leren kennen, is niet bekend, maar ze hadden veelvuldig contact. Hun beider interessegebied was natuur en tekenen. Voor *De levende natuur*, het tijdschrift waarvan Heimans redacteur was, illustreerde Koekkoek vaak de verslagen van hun gezamenlijke natuurwandelingen. Terloops schrijft Heimans soms over de persoon Koekkoek, die zich volgens hem verwonderde over de kleurenpracht van het natuurschoon: 'Van een schilder', aldus Heimans, 'kunnen natuur-liefhebbers in dat opzicht heel wat leren.'¹⁵

In onderwijskringen bleef Koekkoeks talent niet onopgemerkt. Voor de Groningse onderwijsuitgeverij J.B. Wolters maakte hij vanaf 1912 twee series schoolplaten voor het onderwijs in de 'kennis der natuur': *Dieren in hun omgeving*. De eerste twaalf platen verschenen onder de titel 'In ons land'. In 1926, Koekkoek werkte toen al bij het Leidse Rijksmuseum van Natuurlijke Historie, werd hem gevraagd 'twaalf nieuwe platen te ontwerpen die een wijder gezichtskring overzien en datgene afbeelden wat van het leven der dieren buiten ons land op de lagere school behandeld wordt'.¹⁶

De uitgever was trots op Koekkoeks werk, getuige de fondscatalogus van 1915:

Dieren in hun omgeving is een *Nederlandsche* uitgave, Nederlandsch, niet alleen door de dieren die er op voorkomen, maar ook door opvatting en uitvoering, door de omgeving vooral. Waar men tot nog toe bij het onderwijs in plant- en dierkunde ongeveer geheel en al was aangewezen op buitenlandsche uitgaven – vooral Duitsche – meenden wij, dat er op onze Nederlandsche onderwijsinrichtingen wel plaats zou zijn voor echt Nederlandsch werk. Voor de uitvoering zijn wij zoo gelukkig geweest de medewerking te verkrijgen van den heer M.A. Koekkoek, die de origineelen schilderde (hoofdplaten in olie-, bijplaten in waterverf), en in wien wij iemand vonden, die behalve het Nederlandsche landschap ook onze planten en dieren van nabij kent.¹⁷

Naast de schoolplaten leverde Wolters ook 'bijplaten', waarop details staan die onvoldoende op de 'hoofdplaat' zijn uitgewerkt. Het begrip 'omgeving' uit de serietitel slaat op het feit dat de dieren in hun natuurlijke omgeving (leefgemeenschappen) zoals bos, heide en water worden afgebeeld.

De 'Gouden Eeuw' van het natuuronderwijs?

In 1937 onderzocht de onderwijsinspectie het schoolvak 'natuurlijke historie'. Het oordeel was niet mals: 'Er komt weinig van terecht, omdat er veel onderwijzers zijn, die niet genoeg voor dit vak voelen, of geen weg weten met de stof; het wordt erbarmelijk oppervlakkig, saai en doods behandeld; veel leerkrachten zijn voor het onderwijs in Kennis der Natuur minder goed berekend dan voor de andere vakken; zulke lessen zijn niet anders dan tijdverbeuzeling'.¹⁸

Het inspectierapport hield, in het voetspoor van pedagoog Jan Geluk, een klassiek pleidooi voor meer aanschouwelijkheid en aansluiting bij de belevingswereld van het kind: ga naar buiten met de leerlingen, leg een schooltuin aan, maak een terrarium in de klas. In de ogen van de inspectie waren

de platen slechts *aanvulling*: 'Het kan niet worden ontkend, dat we tegenwoordig over zeer mooie verzamelingen van platen beschikken, maar daarbij komt het vooral aan op de les, die gegeven wordt. De platen [...] zijn prachtig mooi, maar de les moet toch weer de plaat laten spreken. [...] Een plaat behoort niet verteld te worden, ze dient de aandacht van de kinderen te trekken door haar uitvoering, ze dient als vanzelf aanleiding te geven tot het maken van opmerkingen, tot spreken. Hierbij moeten de kinderen actief zijn en de leerkracht zoveel mogelijk op de achtergrond blijven'.¹⁹

De kwaliteit van het schoolvak kennis der natuur, maar evengoed rekenen, aardrijkskunde of geschiedenis, hing (en hangt) vaak af van de individuele leerkracht. Sommigen waren rasvertellers, anderen bakten er niets van. De platen van Koekkoek waren een belangrijk hulpmiddel, meer niet. De 'Gouden Eeuw' van het natuuronderwijs – de tijd van de Verkadealbums, de natuurwandelingen, de Vereniging Natuurmonumenten – speelde zich niet binnen, maar buiten de schoolmuren af. Dat de beelden op Koekkoeks schoolplaten zich in het collectieve geheugen van generaties leerlingen nestelden, komt vooral omdat ze als wandversiering in de klas hingen. Met zijn precieze aandacht voor het alledaagse, het kleine, bracht illustrator Koekkoek de natuur dicht bij de leerlingen. De vraag is echter of ze er iets van leerden. Als de juf of meester weer eens een saai verhaal vertelde, dan kon je er, stilzittend in de schoolbank, fijn bij wegdromen.²⁰

Noten

- 1 Zie over leven en werk M.A. Koekkoek: Maartje Bratinga en Jacques Dane, *In sloot en plas. Leven en werk van illustrator M.A. Koekkoek (1873-1944)*. Rotterdam: Nationaal Onderwijsmuseum; Utrecht: Omniboek, 2011.
- 2 Dick Hillenius, *Wat is natuur nog? 24 schoolwandplaten van M.A. Koekkoek in kleur gereproduceerd*. Alphen aan den Rijn: Sijthoff, 1978, p. 23 en 7.
- 3 Hillenius, *Wat is natuur nog?* (1978), p. 7.
- 4 Zie Marga Coesèl, *Eli Heimans. Uit de schaduw van Jac. P. Thijsse*. Amsterdam: Stichting Uitgeverij Koninklijke Nederlandse Natuurhistorische Vereniging Heimans en Thijsse Stichting, 2018; Dik van der Meulen, *Jac. P. Thijsse. Natuurbeschermers en schrijver*. Zeist: KNNV Uitgeverij; Amsterdam: Heimans en Thijsse Stichting, 2018; Marga Coesèl, *Van vuilnisbelt tot natuurmonument. Jac. P. Thijsse en het Naardermeer*. Zeist: KNNV Uitgeverij; Amsterdam: Heimans en Thijsse Stichting, 2018; Klaas van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur. Opstellen over Nederlandse wetenschapsgeschiedenis*. Amsterdam: Bert Bakker, 1998, p. 265-295. Bij de koekjes van Verkade kon je natuurplaatjes sparen. Tussen 1903 en 1940 bracht het bedrijf dertig plakboeken uit, met een totale oplage van 3,2 miljoen exemplaren en meer dan 30 miljoen losse plaatjes.
- 5 E. Heimans, 'Natuurlijke historie', *Oud en nieuw. Paedagogisch tijdschrift* 1 (1897), p. 41.
- 6 D.T.E. van der Ploeg, M. Baaijens en G. de Jong, *Kind school en natuur. Didactische aanwijzingen voor het biologie-onderwijs op de basisschool*. Amsterdam/Brussel: Agon Elsevier, 1972, p. 9.
- 7 Jacques Dane, "'Het eigen geweten der menschen". Christendom en openbaar onderwijs volgens Jan Geluk (1835-1919)', in: John Exalto en Gert van Klinken (red.), *De protestantse onderwijzer. Geschiedenis van een dienstbaar beroep, 1800-1920*. Zoetermeer: Meinema, 2015, p. 47-74.
- 8 J. Geluk, *Woordenboek voor opvoeding en onderwijs*. Groningen: J.B. Wolters, 1882, kolom 479-487; lemma 'Natuurlijke historie', kolom 482.
- 9 In negentiende-eeuwse lees-leerboeken is dierenkweeling door kinderen en volwassene een veelvoorkomend thema.
- 10 Geluk, *Woordenboek* (1882), kolom 483.
- 11 Van Berkel, *Citaten uit het boek der natuur* (1998), p. 189-190, p. 265-266.
- 12 Jacques Dane, 'Educatieve doods-kist', *Didactief. Opinie en onderzoek voor de schoolpraktijk* 52 (2022) 6, p. 43. [Zie ook: didactiefonline.nl/blog/jacques-dane/educatieve-doods-kist]
- 13 Theo Thijsen, *Verzameld Werk. II. Schoolland, De gelukkige klas, Het grijze kind*. Amsterdam: Rap: Athenaeum-Polak & Van Gennep, 1995, p. 353-356.
- 14 Zie: Guido de Werd en anderen (red.), *Barend Cornelis Koekkoek (1803-1862). Zijn familie, zijn school en het B.C. Koekkoek-Huis in Kleef*. Kleef: Stichting Vrienden van het Museum Kurhaus en het B.C. Koekkoek Huis-Kleef, 2000.
- 15 E. Heimans, 'Door bosch en heide', *De levende natuur* 3 (1899), p. 107-111, p. 126-135, aldaar p. 128.
- 16 *Nederlandsche schoolplaten* [fondscatalogus]. Groningen/Den Haag: J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij N.V., 1926, p. 54.
- 17 *Nederlandsche schoolplaten* (1915), p. 166-167.
- 18 *Het onderwijs in het jaar 1937* (1938), p. 439-481.
- 19 *Het onderwijs in het jaar 1937* (1938), p. 481, p. 493.
- 20 Het is in deze context opvallend dat NRC-columniste Eva Meijer recentelijk een pleidooi hield voor de invoering van natuuronderwijs: Eva Meijer, 'Voer natuuronderwijs in op scholen', *NRC*, 30 februari 2024.